

Egīls Skudra
Par dažām leksiskām grupām

Par dažām leksiskām grupām

Atslēgvārdi: redzesloks, sinónīmija.

Kā zināms, leksika nozīmē valodas vārdu krājumu. Tiešo valodu pārstāv leksika jeb vārdu krājums kā vienību līmenis un runa, teksti kā kopu līmenis. Vienību līmeni jeb leksiku pēta leksikolōģija, bet kopu līmeni – sintakse. Leksika pagaidām ir nepilnīgi izpētīta joma, bet leksikolōģija nav pat iekļauta gramatikā.

Leksika pēc cilmes iedalās: **mantotā** daļā, **aizgūtā** daļā un **pašcilmes** daļā.

Mantotās leksikas sākotne ir no laikiem, kad vēl nebija nedz latvisku cilšu, pat ne pirmbaltu cilšu, nedz to valodu. Mantotajai leksikai pēc vecuma ir vairāki slāņi. Vecākais attiecas uz **indóeirōpiešu pirmvalodu**. Šim slānim ir vairāku tūkstošu gadu ilga vēsture, „...jo tik tālā pagātnē valodas attīstība noritēja ļoti gausi. Niecīgas valodas pārmaiņas prasīja simtiem gadu” (A.Laua. *Latviešu leksikolōģija*. R. 1981, 100). Tas nozīmē, ka viss dzīvē pazīstamais un apzīmētais jeb nōminētais vairākus tūkstošus gadu pastāvēja gandrīz bez izmaiņām. „Leksika ir vārdu krājums, ko lieto kāda tauta vai persōna ..Leksika un frazemātika ir vienīgās valodas nozares, kas tieši atspoguļo jēdzienu fōndu .. Jēdzienu summa paplašinās atkarībā no cilvēka attīstības līmeņa vai no tautas kultūras attīstības pakāpes. ..Vārdu krājums atspoguļo visu tautas vai persōnas apzināto jēdzienu kopumu – sabiedrisko dzīvi, darbu, materiālās un garīgās kultūras saturu, attiecības ar citām tautām utt.” (J.Loja. *Valodniecības pamatjautājumi*. R., 1968, 124 / 126). Pēc ide. pirmvalodas jēdzienu kopuma spriežams, ka laikposmā no 3. – 2. gadu tūkstošiem pirms mūsu ēras šīs valodas runātāji pārstāvējuši virsaišu patriarhāli pārvaldītas ļaužu grupas ar attīstītu zemkopību un lopkopību, dzīvi ciemos, uguns kultu un reliģiju, kurā izcila vieta piešķirta debesu jeb pērkona dievam (K.Karulis. *Latviešu etimolōģijas vārdnīca, II*. R., 1992, 591).

Drīz ap šo pašu laiku indóeirōpiešu kopienai sadaloties un migrējot dažādos virzienos, vienā migrantu (rietumu virzienā) grupā izveidojās leksikas slānis (t. s. baltoslāvu) ar kopīgiem apzīmējumiem mūsdienu baltu un slāvu valodās (A.Ozols. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. R., 1961, 53). Vēlāk no šīs kopienas atdalījās grupa, kurā izveidojās kopīgs baltu leksikas slānis. Nākošā separatizējusies grupa pārstāvēja austrumbaltu (latviešu un lietuviešu) kopības slāni. Šī kopība, domājams, izbeidzās mūsu ēras pirmā gadu tūkstoša otrajā pusē.

Aizgūtā leksika varēja rasties tad, kad bija no kā aizgūt. Protams, vienlaikus ar indóeirōpiešiem pastāvēja arī citās pirmatnējās kopvalodās runājošas ļaužu grupas, piemēram, pirmatnējie somugri, semīti un vairākas citas. Taču pārsvarā valodniecība aizguvumus sāk uzrādīt vēlākos tautu un viņu valodu nošķiršanās posmos. Aizguvumus var iedalīt vairāk vai mazāk dabiskos un agresīvi invazīvos. Invazīvie aizguvumi izskauž iepriekš pastāvošo leksiku daļēji vai pilnīgi. Ļoti invazīva ir izrādījusies latīņu valoda, kas izskaudusi senās vietējās valodas mūsdienu Itālijā, Francijā, Spānijā, Pōrtugālē, Rumānijā, Vidusamerikā un Dienvidamerikā. Vairāk nekā pusi (70 – 75%) mūsdienu angļu valodas sastāda rōmāniskā senfranču valodas

leksika. Savukārt angļu valoda izskaudusi ķeltiskās īru, skotu, velsiešu u. tml. valodas. Kā zināms, izzudušas senākās baltu valodas – jātvingu, galindu, senprūšu.

Dabiskā veidā aizguvumi kādā valodā ienāk dažādos veidos kaimiņu cilšu sakaros. Kā liecina senie avoti, piemēram, *Indriķa hrōnika*, tad jau pirms Livōnijas valsts izveides zemākie tautas slāņi rekrutējās no biežos sirojumos saņemtajiem gūstekņiem no kaimiņu ciltīm, kas izraisīja nenovēršamu valodu mistru. Livōnijas valstī par valdošās šķiras valodu izveidojās vācu valoda, kamēr zemākajām kārtām par apvienojošo kopvalodu izvirzījās latviešu valoda visā teritorijā. No asimilētās lībiešu valodas latviešu valodā ieviesušies 400 – 600 vārdi, no tiem 80 – 150 literārajā valodā, pārējie apvidleksikā. Kursiskais substrāts ir krietni mazāks. Aizgūtie vārdi parasti ienāk līdz ar jaunām reālijām un jēdzieniem. Lībieši pazina jūras piekrastes parādības, kas bija svešas letgaļiem, tāpēc latviešu valodā to nosaukumi ienāca kā aizguvumi no lībiešu valodas. Jaunas reālijas un jēdzieni tika iepazīti sakaros ar vāciešiem un krieviem. Ir tādi aizguvumi, kas kopīgi visām trim mūsdienu Baltijas tautām, piemēram: *ammet* [viduslejasvācu] – *amats* [latv.] – *amatas* [liet.] – *amet* [īgauņu]; *balke* – *baļķis* – *balkis* – *palk*; *bulle* – *bullis* – *bulius* – *pull*; *grave* – *grāvis* – *griovys* – *kraav*; *kottel* – *katls* – *katilas* – *katel*; *mure* – *mūris* – *mūras* – *mūiir*; *pipe* – *pīpe* – *pypkē* – *pīip*. *пирогъ* [senkrievu] – *pīrāgs* – *pyragas* – *pirukas*; *кисель* – *ķīselis* – *kisielius* – *kissell*; *боровик* – *baravika* – *baravykas* – *puravik*; *погань* – *ragāns* – *ragonis* – *pagan* u. c.

Arvien vēl vairāk vai mazāk diskutabls jautājums ir par to, kuri aizguvumi vērtējami par svešvārdiem un kuri nē. Jāpiezīmē, ka svešvārdu kārtā nav ticis neviens aizguvums no lībiešu vai īgauņu valodas, arī no lietuviešu ne. Visus senos aizguvumus, arī no vācu un krievu valodām, latviešu valodas runātāji ir pielāgojuši latviešu valodas izrunas likumībām, tāpēc šos vārdus pat neuztver par aizguvumiem. Svešvārdi kā īpašs leksikas slānis latviešu valodā sāka ienākt ap 19. gs. vidu, kad rakstu valodā aizguvumus vairs nepielāgoja latviešu valodas izrunai. (Vecākā paaudze runā turpināja pielāgot, piemēram, mana vecāmāte vārdu *ģeogrāfija* izrunāja kā *jiugrāpija*). Svešvārdības noteikšanas robežgadījumi mūsdienās savā ziņā saistās ar indivīdu valodas izjūtu. Tā, piemēram, nesen izdotā svešvārdu vārdnīcā (I. Andersone u. c. *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Avots, 2008) nav vārda *tēja* (aizguvums no ķīniešu valodas caur vācu v.), bet ir vārds *kafija*. Pēdējais no svešvārdu kārtas izkļūt nevar, jo skaņa *f* vienmēr paliks latviešu valodai sveša skaņa, kamēr pirmo var uztvert arī kā asimilētu vārdu.

Pašcilmes latviešu leksikas daļa sāka rasties, izbeidzoties austrumbaltu kopībai. Kā norāda A.Laua, šis slānis latviešu valodniecībā nav pētīts. Pie tā, domājams, pieder lielākā daļa apvidleksikas. J.Loja uzrāda virkni senas cilmes latviešu literārās valodas vārdu, kuriem nav radniecīgu atbilstmju nevienā citā valodā, piemēram: *barot*, *baumas*, *brūce*, *circenis*, *cīrulis*, *cūka*, *čukstēt*, *deguns*, *dēvēt*, *duncis*, *dundurs*, *gaisma*, *gaišs*, *gaita*, *gavilēt*, *gredzens*, *gūža*, *jautāt*, *kamanas*, *klusēt*, *krāt*, *kurls*, *lamāt*, *līgava*, *lops*, *lūgt*, *lūkoties*, *mākonis*, *mēle*, *mēms*, *mute*, *naski*, *palama*, *paust*, *piere*, *priede*, *pūce*, *ražens*, *rota*, *runāt*, *sarkans*, *seja*, *sekste*, *sēnalas*, *skaņa*, *stāstīt*, *sviedri*, *tagad*, *taujāt*, *teikt*, *vaigs*, *vairot*, *vākt*, *valoda*, *vara*, *zobens*, *žagata* u. c. Šiem vārdiem autōri nav zināmi.

Pirmie nosakāmie jaundarinājumi pašā latviešu valodā datējami ar pirmajiem rakstiem latviešu valodā 16. – 18. gs., kuru autōri ir vācu tautības mācītāji (Pēteris Vanags. Latviešu rakstu valodas izveide un attīstība 16. – 18. gadsimtā. *Latviešu valoda*. LU Akadēmiskais apgāds, 2013). Tomēr, neraugoties uz vācu mācītāju samērā ievērojamo pienesumu latviešu valodas jaunradē, tā arvien vēl atspoguļoja pārsvarā zemniecības vidi, apkalpoja zemniecības vajadzības. Citādām dzīves jomām, ar kurām latviešiem līdz tam nebija darīšanu, apzīmējumu trūka. Kad 19. gadsimta vidū sāka veidoties jaunā latviešu inteliģence, tā savā starpā, ieskaitot ļoti patriētiskos jaunlatviešus, debatēs izmantoja vācu valodu. Daļa jaunās inteliģences sakarā ar to pārvācojās, radās Kalningi, Ozolingi u. tml., bet patriētiskā daļa intensīvi darbojās, lai pielāgotu latviešu valodu jaunajai realitātei. Pirms I Pasaules kara jau bija virkne latviešu rakstnieku, kas latviešu valodā spēja atspoguļot arī dekadentisku izsmalcinātību. Arī tālākā laikā, par spīti kariem un okupācijām, ir turpināts latviešu valodu noslīpēt. Trimdas valodnieces V. Rūķes-Draviņas 1977. gada latviešu valodas vērtējums ir sekojošs: „...mūsdienu latviešu literārā valoda ir sasniegusi mōdernas, vispusīgas kulturālas valodas līmeni. Literārās nōrmas šodien skaidri nošķir to gan no dialektiem, gan no sarunvalodas. Šīs nōrmas izkristalizējušās, pateicoties gan daudzām gramatikām un vārdnīcām, gan intensīvam darbam visu nozaru terminolōģijas radīšanā, gan arī dažādu valodniecības centru darbībai, kas rūpējas par valodas tīrību grāmatās, laikrakstos, teātros, skolās .. un, protams, pateicoties daudzu latviešu rakstnieku darbiem” (Rūķe-Draviņa V. The standartization process in Latvian. *Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Slavic Studies*. 11. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1977. Citēts no: Sarma Kļaviņa. *Latviešu valodas pētnieki. No klaušu laikiem līdz savai valstij*. Rīga: Izdevniecība RaKa, 2008, 236).

Latviešu valodu mēdz jaukt ar latviešu literāro valodu, piemēram, pretstatot latgaliešu valodu latviešu valodai u. tml. Latviešu valoda ietver sevī 3 dialektus (vidus, lībisko un augšzemnieku) un literāro valodu. Robeža starp literāro valodu un dialektiem ir skaidra. Nav īstas skaidrības par literārās valodas apjomiem un pašu izpratni par šo visbūtiskāko leksikas slāni. Literāro valodu sauc arī par standartvalodu, kopvalodu, latviešu valodas galveno paveidu, virsdialektālu paveidu. Varbūt raksturīgākais apzīmējums būtu kopvaloda. Viens no ievērojamākiem vācu valodas tematisko vārdnīcu autōriem Francs Dōrnzeifs (Dornseiff) 1959. gadā savas vārdnīcas 5. izdevuma ievadā rakstīja: - *Par izejas punktu izvēlēsimies nevis vārdus, lai skaidrotu to nozīmes, bet lietas, jēdzienus, lai meklētu tiem apzīmēšanas iespējas*. Varbūt nesen iznākušās jaunās latviešu gramatikas kvintesence slēpj atziņā, ka „...teikuma jēgas izpratnē mēs balstāmies ne tikai uz vārdu secību un gramatiskajām fōrmām, bet arī uz vispārīgām zināšanām par pasauli” (*Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013, 699). Šī **pasauļe** kā apzīmējamā sistēma, korelatīva apzīmējošajai sistēmai jeb valodai, pēdējā simtgadē ir sprādzienveidīgi izpletusies. No vienas puses, zinātne ir glōbāli iepazinusi pasauli un, piemēram, uzzinājusi, ka pasaulē ir ap 2 miljōniem dzīvnieku sugu un pusmiljōns augu sugu, kuru nosaukumi iekļaujami valodās. Otrkārt, sākot izmantot elektrisko enerģiju un iekšdedzes dzinējus, radīti supersarežģīti agregāti ar milzīgu daudzumu detaļu, kuras arī visas jāapzīmē. Un, treškārt, ir radusies prōdukcijas superdaudzveidība. Tā visa

apzīmēšanai jau tiek izmantotas pat burtu un ciparu kómbinācijas, piemēram: *Audi A1* (līdz *A8*), *Audi Q3* (*Q5*, *Q7*), *Audi R8*, *Audi RS2* u. tml. To visu nevar atstumt no literārās jeb standartvalodas, jeb kopvalodas kaut kā malā.

Ójārs Bušs jautā: *Vai latviešu valodai ir plašs vārdu krājums? Cik tad īsti vārdu latviešu valodā ir?* (Ójārs Bušs. *Latviešu valodas leksika. Latviešu valoda*. LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 133). Mans pretjautājums: *Vai latviešiem ir plašs redzesloks? Cik tajā ir vienību?*

A.Blinkena: *Bībeles teksti ievērojami paplašināja sava laika latviešu valodas vārdu krājumu, gan adaptējot citvalodu vārdus, gan darinot jaunus latviešu valodas vārdus..*

M.Grudule: *Ar Bībeles tulkojumu Gliks latvietim atklāj jaunu pasauli, paverot skatu uz Tuvo Austrumu kultūru, senebreju póeziju un kristīgo filóžofiju .. attīstot leksiku astrónómijā, bótānikā, zóólóģijā un citās nozarēs..*

Šajos abos citātos (sk. Aina Blinkena. *Latviešu literārā valoda. Latviešu valoda*. LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 243) izteiktas patiesas atziņas, bet atšķirība tāda, ka M.Grudule min **cēloni**, kālab iestājušās A.Blinkenas pieminētās **sekas**. Jo „atklājot jaunu pasauli” jeb paplašinot redzesloku, rodas nepieciešamība pēc plašākas leksikas. Kā var pavairot leksiku, nepaplašinot redzesloku? Atbilde: Radot sinónīmu virkni. Šajā sakarā anekdóte: Kulinārijas skolas pasniedzējs jautā topošajam pavāram: – *Kas galvenokārt jāprot šefpavāram? – Viņam jāprot izdomāt vismaz divdesmit dažādus nosaukumus kóttletēm*. Anekdótisks šeit ir tikai kvantitatīvs pārspīlējums, bet ir daļa sabiedrības, kas sinónīmiju uzlūko par valodas bagātību.

Bet cik tad īsti ir vārdu latviešu valodā? Šāds jautājums mūsdienās nav vairs īsti kórekts. Jo latviešu valodā mūsdienu glóbalizācijas laikmetā, tāpat kā jebkurā citā valodā, ir miljóniem leksisku pótenciālistu, kuri gaida savu aktualizāciju. Cik ir jau aktualizēto vārdu? Kas grib, lai skaita.

Egīls Skudra, 2015.
egils.skudra@gmail.com